

## **POHJOISMAIDEN KULTTUURIPERINTÖ MERKITYSTEN TAISTELUKENTTÄNÄ** Kansallisen kulttuuriperinnön suojele valtion intressinä toisessa maailmansodassa

Mattias Legnér: *Värden att värna. Kulturminnesvård som statsintresse i Norden vid tiden för andra världskriget*. Göteborg, Stockholm: Makadam förlag, 2022. ISBN 978-91-7061-368-5

Moderni kulttuuriperinnön suojele sai alkunsa 1800-luvun lopulla, mutta ensimmäisen maailmansodan aiheuttama kulttuuriomaisuuden ennennäkemätön tuho sai valtiot todella pohtimaan rooliaan kansakunnan kulttuuriperinnön suojelejana: sen menettäminen uhkasi kansallista identiteettiä, olemassaolon oikeutusta ja jatkuvuutta. Sodan seurauksena syntyi kulttuurikohteiden suojeleu käsittelevää kirjallisuutta, jota väritti sodan vastakkaisten osapuolten keskinäinen syyttely, mutta se tarjosi myös tietoa suojelekeinoista. Uppsalan yliopiston kulttuuriomaisuuden suojele professori Mattias Legnér selvittää kirjassaan *Värden att värna – Kulturminnesvård som statsintresse i Norden vid tiden för andra världskriget*, millaisista lähtökohdista ja miten kulttuuriperintöä suojeletiin toisen maailmansodan aikana Pohjoismaissa. Miten kulttuuriomaisuudesta tuli kansallisvaltion intressi, mitä se tarkoitti ja miten sitä ilmaistiin?

Legnérin pohjoismainen näkökulma aiheeseen ilahduttaa. Neljää Pohjoismaata (Islantia ei varsinaisesti käsitellä) vertaileva näkökulma tuo tärkeän ulottuvuuden eurooppalaisen kulttuuriperinnön suojelele historian, joka on turhan usein puuttunut 1900-luvun (taide)historian tutkimuksesta. Myös tutkimusaihe, Pohjoismaiden kulttuuriperintö toisen maailmansodan aikana, on jäänyt vähälle huomiolle.

Aiemmat tutkimukset ovat käsitelleet aihetta vain yhdessä maassa – eniten tutkimusta löytyy Suomesta – mutta kokoavaa esitystä aiheesta ei ole tehty. Kirjan pääpaino on Ruotsin kulttuuriomaisuuden suojelusuunnitelmissa ja -toimenpiteissä, joita taustoitetaan eurooppalaisella kontekstilla. Esitys perustuu laajaan, osin aiemmin käyttämättömään arkistoaineistoon, joka koostuu Ruotsissa ja Suomessa suojelun parissa toimineiden valtiollisten ja ei-valtiollisten instituutioiden, museoiden ja henkilöiden arkistoista. Norjan ja Tanskan osuudet pohjaavat olemassa olevaan tutkimukseen. Niiden osalta pandemia esti tarkemman arkistotutkimuksen.

Aiheeseen monitieteisesti paneutuva kirja koostuu 15 luvusta. Niistä yhdeksän keskittyy Ruotsin suojelutoimiin, joita tarkastellaan suhteessa sodan uhkaan ja sen etene-

miseen. Kirjassa selvitetään ensimmäistä kertaa Ruotsissa sodan aikana kansalliselle kulttuuriomaisuudelle annettua roolia ja sen arvottamisperusteita ja nostetaan esiin henkilöitä, jotka valtion nimissä päättivät suojeltavista ”eliittikokoelmista” ja kohteista. Ruotsissa syksyllä 1939 laadittujen suojelusuunnitelmien toimeenpanoa vauhdittivat Suomen talvisota sekä Norjan ja Tanskan miehitykset keväällä 1940. Eniten huolettivat ilmahyökkäykset, mutta omat riskinsä oli myös esineistön pakkaamisessa, kuljetuksissa sekä evakuointivarastojen olosuhteissa. Tärkeimpiä museokokoelmia ja arkistoja siirrettiin kellareihin ja pankkiholveihin, ja kuljetettiin maaseudulle kartanoihin ja linnoihin. Myöhemmin suojaa tarjosivat myös tätä varten louhitut kallioluolat. Ruotsissa tien päällä ja kiskoilla kulki suuri määrä esineistöä. Kulttuuriomaisuuden liikekannallepanon reitistö olisi ollut kiinnostava aineisto esitettäväksi visualisoituina graafeina.

Kriisiajan Ruotsissa valtio ulotti suojelutoimet myös kirkkoihin sekä suurvalta-ajan kartanoihin ja linnoihin. Merkittävät yksityiskokoelmatkin huomioitiin, mutta kuten yksityisomisteisten rakennusten kohdalla, valtion rooli jäi lähinnä neuvoo-antavaksi. Valtio huolehti lähtökohtaisesti omistamastaan kulttuuriomaisuudesta, mutta juridinen omistajuus ei ollut este valtion suojeluintressille. Valtio osallistui myös kansallisesti erittäin merkittäviksi luokiteltujen kohteiden suojeluun, kuten Tukholman Suurkirkon Pyhä Yrjö ja lohikäärme -veistosryhmän ja Västeråsin tuomiokirkon alttarikaapin evakuointioperaatioihin, jotka olivat Ruotsin historian





Kuva 1. Västeråsin tuomiokirkossa oleva Magnus Brahen hautamonumentti suojattuna mahdollisilta ilmapommituksilta. Kuva: Västmanlands läns museum.

mittavimmat. Pyhän Yrjön kansallisesta arvosta kuitenkin kiisteltiin. Bernt Notkelle attribuoitua veistosta pidettiin taidehistoriallisesti korvaamattomana, mutta toisen näkemyksen mukaan lyypekkiläisen tekijän veistos ei ollut ”ruotsalainen”.

Valtio avusti myös Gotlannin keskiaikaisten kirkkojen inventointia ja suojelua. Muuten maaseutukirkot saivat itse vastata suojelutoimista valtion ohjeistuksen mukaan. Legnér käsittelee myös historiallisten kaupunkiympäristöjen suojelua ja nostaa esiin tilanteen, jossa valtion suojeluintressi ajautui ristiriitaan kaupunkien modernisointitarpeiden

kanssa. Samaan aikaan kun liittoutuneet pommittivat vanhoja saksalaiskaupunkeja maan tasalle, Ruotsissa suunniteltiin Tukholman Gamla Stanin vanhojen korttelien purkua uusien hallintorakennusten tieltä, ja näin myös tehtiin.

Ruotsissa valtion suojeluintressi syntyi, kun tuon aikakauden taidehistoriallinen tutkimus ja sen synnyttämät arvostukset kietoutuivat yhteen sodan uhan ja kulttuuriosuuden suojelusuunnitelmien ja -toimien kanssa. Sotavuosina sekä kulttuuriperinnön suojelu että kulttuuriperintödiskurssi kehittyivät. Ajanjakso 1939–1945 ei siis merkinnyt taukoa ruotsalaisessa kulttuuriosuuden suojelussa. Käytännössä siitä vastasi muutama henkilö, joista keskeisimmät olivat taidehistorioitsija Johnny Roosval (1879–1965) ja arkkitehtuurihistorian professori, muinaismuistohallinnon virkamies Sigurd Curman (1879–1966). Roosvalin kautta voitaisiin itse asiassa kirjoittaa lähes koko Ruotsin sota-ajan kulttuuriosuuden suojelun historia.

Pohjoismaissa nationalismi ja ajatukset kansallisesta yhtenäisyydestä ja koskemattomuudesta olivat valtavirtaa sodan aikana. Kansallista historiakulttuuria – taidetta, arkkitehtuuria ja kulttuurihistoriaa – käytettiin kansallisuuteen ja puolustustahdon lujittamisessa ja sillä perusteltiin kulttuurin merkityksellisyyttä nykyhetkessä. Legnérin mukaan museot myötäilevät tiedostamattomasti yhteiskunnan vallitsevia arvoja ja arvostuksia. Ruotsalaiset museot pitivät velvollisuutenaan osallistua yhteiskunnan henkiseen puolustautumiseen ilman valtion painostusta. Kansallis-

ta yhtenäisyyttä lujitettiin myös tarkoitushakuisella ”etnisellä” historian tulkinnalla. Nordiska museetin johtaja Andreas Lindblom (1889–1977) uudisti ”ruotsalaista” taidehistoriaa puolustuspsykologisin tavoittein. Siihen eivät kuuluneet Suomi eivätkä suurvalta-ajan provinssit.

Suomessa ja miehitytyissä Norjassa ja Tanskassa taistelu menneisyydestä ja kulttuuri-identiteetistä oli erilaista. Suomessa sota Neuvostoliittoa vastaan koettiin sivilisaatioiden välisenä, mikä näkyi tietoisena menneisyyden ei-toivottujen osien poissulkemisena: valloitetujen paikkojen nimenmuutoksina, patsaiden poistamisena ja rakennusten tuhoamisena. Vastaavaa tietoista historiallisten ja kulttuuristen merkitysten sisältämän esineistön poistoa tai tuhoamista ei tapahtunut muissa Pohjoismaissa. Norjassa ja Tanskassa sekä miehityksen vastustajat että puolustajat käyttivät kulttuuriomaisuutta omiin tarkoituksiinsa. Saksalaiset käyttivät yhteistä ”germaanista” muinaishistoriaa hakiessaan kulttuurista oikeutusta Norjan ja Tanskan miehityksille. Suomalaiset oikeuttivat Itä-Karjalan miehitystä ”suomalaisella” kulttuuriperinnöllä. Kuitenkin, kuten Legnér toteaa, kulttuurin maantieteellistä kulkeutumista ja vaikutteiden leviämistä ei voi määritellä poliittisten rintamalinjojen perusteella.

Suomen osalta Legnér käy läpi keskeisten museoiden evakuointi- ja suojeletoimia. Hän nostaa esiin suomalaisen ja ruotsalaisen museokentän tiiviin yhteydenpidon ja Ruotsista saadun konkreettisen avun. Ruotsalaiskollegat pysyivät lojaleina



Kuva 2. Alvar Aallon suunnittelema Viipurin kirjasto syyskuussa 1941 suomalaisjoukkojen saavuttua kaupunkiin. Kuva: SA-kuva, nr 47053, T. Nousiainen.



Suomen asialle (”Finlands sak”) silloinkin kun Suomi liittoutui Saksan kanssa. On kiinnostavaa, että sodan syyttyä Ruotsissa nostettiin esiin nimenomaan Suomen ja Ruotsin yhteinen historia, ei niinkään Ruotsin ja Norjan tai Ruotsin ja Tanskan. Legnér tuo esiin kriittisiä käsityksiä Suomen jatkosodan aikaisesta Suur-Suomi-ajatteluun nojautuneesta ”kulttuurinsuojelusta” ja ikonien ”pelastamisesta” valloitetussa Itä-Karjalassa ja kertoo suunnitelmista hakea takaisin ”suomalaista” esineistöä valloitetuilta alueilta ja Leningradin museoista. Hän pohtii myös Karjalassa sijainneen kulttuuriomaisuuden menettämisen merkitystä Suomelle ja selvittää sodan loppuvaiheisiin ajoittunutta museoesineistön evakuointia Helsingistä Tukholmaan sekä suunnitelmia laivata museoesineistöä Turusta Göteborgiin. Kaikki tämä ensimmäistä kertaa ruotsiksi.

Norjassa kulttuuriperintöhallintoa oli kehitetty jo ennen vuoden 1905 itsenäistymistä. Kulttuuriperinnön suojelun suunnittelu katkesi kuitenkin Saksan ylätyshyökkäykseen huhtikuussa 1940. Norjassa pommitukset polttivat puurakennuksia, rakennuksia otettiin sotilaalliseen käyttöön, Kansallisgalleria natsifioitiin, yliopisto suljettiin ja vastarintaa tehnyt museoväki vangittiin. Saksalaiset eivät kuitenkaan ryöstäneet tai tuhonneet tarkoituksella kulttuuriomaisuutta tai museoita kuten esimerkiksi Ukrainassa tehtiin, sillä norjalaisia pidettiin germaaneina ja maan viikinkimenneisyyttä arvostettiin ”muinaisgermaanisena”. Saksalaiset kartoittivat ja ”suojelivat” muinaisjäännöksiä, ja kulttuurin valtion tuki kasvoi. Miehittäjät tukivat myös Bergenin räjäytetyn historiallisen satama-alueen ennallistamista. Myös liit-



Kuva 3. Propagandakuva ”Normannafolket” -näyttelyn avajaisista Norjan Kansallisgalleriassa 1941. Näyttelyn tarkoituksena oli korostaa norjalaisten asemaa Euroopan historiassa. Keskellä Norjan äärioikeiston johtaja Vidkun Quisling ja hänen vas. puolellaan Norjan kulttuuri- ja propagandaministeri Gulbrand Lunde. Kuva: Arkivvärket, Oslo.

toutuneet käyttivät Norjassa viikinki- ja keskiajan historiaa ja symboleja omassa propagandassaan.

Tanska miehittiin ilman sanottavaa vastarintaa. Siellä osa museokokoelmista oli ehditty viedä kellareihin ja Kööpenhaminan ulkopuolelle. Tanskassa onnistuttiin toisinaan välttämään kulttuurikohteiden sotilaskäyttö. Esimerkiksi Kunstmuseet järjesti jatkuvasti näyttelyitä ja piti näin tilat omassa käytössään. Miehitysvuosina kansallisen kulttuuriomaisuuden arvostuksen nousu näkyi rakennusten suojelulistan huomattavana pitenemisenä. Saksalaiset käyttivät myös Tanskassa viikinkiaikaista arkeologiaa miehityksen oikeuttamiseen, mutta hävittivät tarvittaessa muinaisia hautaröykkiöitä ja vaurioittivat viikinkiaikaisia puolustusvalleja. Sodan loppuvaiheessa vastarintaliikkeen ja miehittäjien välinen pommiterrori tappoi ihmisiä ja tuhosi rakennuksia.

## **Kulttuuriomaisuus identiteettipolitiikan välineenä**

Pohjoismaissa kulttuuriomaisuudesta tuli nopeasti sodan väline, jolla vahvistettiin omaa kulttuuri-identiteettiä, ja kuten Legnér osoittaa, kulttuuriperinnön suojelusta tuli yhä selvemmin valtion intressi. Kulttuuriomaisuuden suojelussa sodan ulkopuolella pysytellyt Ruotsi menestyi parhaiten ja eniten menetti Suomi. Ennen sotaa ei Pohjoismaissa, ei edes Ruotsissa, ollut varsinaisia kulttuuriperinnönsuojelusta huolehtivia organisaatiota. Museokenttä oli melko valmistautumaton sotaan, ja yllätetyimmäksi tuli Norja. Ilmapommitusten pelko ohjasi suojelusuunnitelmia, mutta maasotaan tai miehityksiin ei ollut varauduttu. Määrällisesti vain murto-osa Pohjoismaiden kulttuuriomaisuudesta oli ”suojassa” sodan aikana. Suurin osa pysyi paikallaan.

Legnér painottaa sotimisen ja konfliktien identiteettipoliittista ulottuvuutta, joka johtaa joko kulttuuriomaisuuden suojeluun tai tuhoamiseen sodan osapuolesta riippuen. Tässä suhteessa kirja on tuskallisen ajankohtainen. Kansallisvaltiot käyttävät edelleen historiaa ja kulttuuria legitimoidessaan politiikkaansa. Kulttuuriomaisuus on yhä useammin aseellisten konfliktien kohteena, joissa on etnisiä ja kulttuurisia ulottuvuuksia. Uskonnolliset rakennukset, arkistot, kirjastot ja museot ovat tietoisien tuhoamisen ja varastelun kohteita, kuten 1990-luvulla Balkanilla ja Persianlahden sodassa sekä myöhemmin Irakissa, Syyriassa ja Afganistanissa sekä Ukrainassa käytävässä Venäjän hyökkäyssodassa. Unesco on turhaan vedonnut Venäjään, jotta se noudattaisi toisen maailmansodan jälkeen 1954 solmittua Haagin sopimusta, joka edellyttää kulttuuriomaisuuden varjelemista aseellisen konfliktin aikana; sen tahallinen tuhoaminen on sotarikos.

Nykyään eliittikokoelmien määrittely ja suojeluvalintojen tekeminen on veraten vaikeampaa. Esineistöä on enemmän ja arvostukset ovat muuttuneet. Legnérin mukaan valtiot ja kulttuuriorganisaatiot ovat varautuneet varsinaisen sodan varalta, mutta eivät niinkään miehitykseen, sisäisiin levottomuuksiin, propagandaan tai hybridisodankäyntiin. Värden att värna tarjoaa valtavan määrän tietoa siitä, miten kulttuuriomaisuutta suojeltiin Pohjoismaissa toisen maailmansodan aikana. Kirjan

yksityiskohtia olisi voinut osin tiivistää tai sijoittaa viitteisiin, mikä olisi jämäköittänyt muuten ansiokasta esitystä. Myös toisenlaiset viitemerkinnät olisivat palvelleet lukijaa paremmin. Suosittelen teoksen käyttöä käsikirjana mietittäessä, kuinka hyvin olemme varautuneet kulttuuriomaisuutemme suojeluun nyt, kun Euroopassakin soditaan jälleen.

## **Maija Koskinen**

Tutkijatohtori Maija Koskinen on kylmän sodan kulttuuripoliikkaan ja näyttelytutkimukseen erikoistunut taidehistorioitsija

Forskardoktor Maija Koskinen är konsthistoriker som är specialiserad på kulturpolitik under kalla kriget samt utställningsforskning